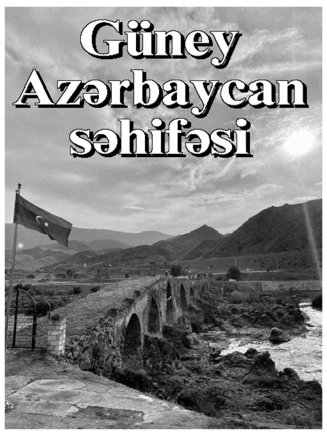

Hun-Quz... etnosoyluların əski Təbriz şəhəri

Qismət Yunusoğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Avrasiya materikini tutan Türk dünyasında eyni etimoloji anlamda olan toponimlərin coğrafi məsafə baxımından xeyli uzaqlıqda yaranamsına səbəblər sırasında ilk növbədə minilliklər tarixi, mədəniyyət-təbəddülat mərhələləri, Türk xalqlarının "Böyük köçü", cəmiyyət-dövlət quruculuğunun, maddi-mənəvi etnotəməl dəyərlərinin, etnodemoqrafik tərkibin dəyişilməsi...kimi amillər öncül yer tutur.

Sabir/Sovur/Sibir çölləri və yaylalarının, qarlı-buzlu və çay vadiləri ilə parçalanmış yurd ocaqlarının kökənli Hun-Quz...soykökünə irq və irs mənsubluğu olan qəbilə-tayfa toplumlarının yayıldığı yaşayış məkanlarının coğrafi adları əski Türk dillərinin şivə-dialekt fonetikasının, şifahi dil tələffüzünün təkamül və dəyişilmə xüsusiyyətlərini ifadə edib və e.ə. II-I minilliklərdə genişlənərək materikin bir çox ərazilərində kökənli toponimlərə çevrilmişlər. Nümunə kimi Abu-Su/Ob çayının ən böyük və gursulu sağ qolu olan İrtış çayı sahilində yerləşən Təbriz şəhəri/antrotoponimini göstərmək olar.

Eramızdan əvvəl VI əsrdə Qıpçaq çöllərini əhatə edən Sak-Quz-Oğuz....tayfa İttifaqlarının yenilməz sərkərdəsi və dövlət xadimi Tomirisin şərəfinə adlanan Tomiris/Toviris/Tavris/Təbriz....şəhəri toponimi etimoloji mənası ilə diqqəti cəlb edir.

Cənubi Sabir/Sibir çöllərində, Abu-Su/Ob çayı hövzəsinin yuxarı hissəsində-İrtış, Tobol, İşim...çayları boyunca (Hun-Quz..tayfa İttifaqları hüdudlarında) əski Türkdilli etnobirliklərin məskunlaşma əraziləri (yaşayış məntəqələri, coğrafi landşaft strukturu, kökənli tarixi-coğrafi yerlər..) ümumilikdə "Türk dünyası coğrafiyası"nın onomastika sahəsində tərkib hissəsi kimi xüsusi etimoloji-elmi təhlili tarixi, coğrafi və filoloji əhəmiyyət, ayrı-ayrı coğrafi hövzələr üzrə (Abu-Su/Ob-Yeni Su/Yenisey çayları arealı, Taymır-Yamal yarımadaları hüdudları) səciyyəvi protoTürk dil-ailə qrupları kəsb edir. Qədim dillərin (ket, evenk, yuq...) sintaksis və fonetik tərkib hissələrinin müasir şifahi-yazılı üslubuna uyğunluğu Paleolit dövrü Qulay arxeoloji mədəniyyət mərhələsinin milli-mənəvi irsinin ifadəsi kimi bir sıra arxeoloq-linqvistlər tərəfindən (Hun-Uygur əsilli etnoqraf və linqvistlər M.A.Kastren (1813-1852) və K.R.Donner (1888-1935), rus tədqiqatçıları V.İ.Anuçin (1875-1943), A.P.Dulzon (1900-1973), N.K.Karqer (1904-1943), E.A.Kreynoviç (1906-1985)...əsərlərində) qiymətləndirilib.

Abu-Su/Ob-Yeni Su/Yenisey çaylarının yuxarı axarlarının cənub hissələri əski Türkdilli Hun-Uyğur dil ailələrinin (Aral/Ural və Altay etnoailə birliyinə aid) şəcərə soyları olan kelt, selkup (səlcuqların əcdadları), əvəng/evenk...qəbilə-tayfalarının tarixən məskunlaşma məkanları olduğundan əksər coğrafi adlar bu dillərin dialekt-şivə tələffüzünə (şifahi nitq üslubuna) və dil fonetikasına uyğun yaranmış, yabançı dil assimlyasiyasının təsirini xeyli dərəcədə qarşısını almışdır.

Kelt dilində "qaranlıq", "tutqunluq", "qara rəng" mənasında "tom", "toma/tuma" sözləri işlənilir, türk-moğol etnolinqvistik təməlinə/dialektinə uyğun olaraq "böyük","iri", "uca"...mənalarına uyğundur.Hun-Quz tayfa birliklərinin xələfləri Böyük Kelt/MağaKet/Massaget qövmünün sərkərdəsi Tomiris ("Böyük Quz vələdi") məhz Cənubi Sabir/Sibirin Qıpçaq çöllərində, Xəzər dənizi və Araz çayı sahillərində sak, skif...tayfaları da daxil olmaqla e.ə. I mminilliyin ortalarında (e.ə.570-520-ci illər) hakimiyyətdə olmuş, Əhəməni/Fars hökmdarı II Kiri (e.ə.560-530) məğlub etməklə (Araz çayının ərazilərində) Türk dünyası coğrafiyasında şərəfli tarixi səhifəsini yazmışdır.

Cənubi Sabir/Sibir çöllərində, Abu-Su/Ob çayı hövzəsinin yuxarı hissəsində-İrtış, Tobol, İşim...çayları boyunca (Hun-Quz..tayfa İttifaqları hüdudlarında) əski Türkdilli etnobirliklərin məskunlaşma əraziləri (yaşayış məntəqələri, coğrafi landşaft strukturu, kökənli tarixi-coğrafi yerlər..) ümumilikdə "Türk dünyası coğrafiyası"nın onomastika sahəsində tərkib hissəsi kimi xüsusi etimoloji-elmi təhlili tarixi, coğrafi və filoloji əhəmiyyət, ayrı-ayrı coğrafi hövzələr üzrə (Abu-Su/Ob-Yeni Su/Yenisey çayları arealı, Taymır-Yamal yarımadaları hüdudları) səciyyəvi protoTürk dil-ailə qrupları kəsb edir...

Haşiyə. Təbriz, Tovuz, Oğuz...antrotoponimləri etimoloji anlamda Quz tayfa-qəbilə mənsubluğu olmaqla, qədim Türk dillərinin söz kökünün assimlyasiyasının ifadəsi kimi formalaşıb. Belə ki, keçən əsrin ortalarında ən geniş yayılan qadın adlarından Tövrüz/Töyrüz/Tovruz/Tovuz məhz Tomiris isminin dəyişilmiş formasıdır. Göründüyü kimi, Hun-Quz-Sak/Skif tayfa birliklərinə, eləcə də, yarım qol dil-ailə tərkibinə mənsub coğrafi məkan (bu hissədə Aral/Ural və Ulu Tanrı/Altay etnodil-ailə bölümlərinin qarşılığı təsdiq edilib) hüdudları isə Avrasiya materikinin orta və şimal enliklərini əhatə etmişdir.

Aşağı Hun-Quz/Tunquz çayının (uzunluğu 2999 km) yeni-Su/Yenisey çayına soldan qovuşan hövzəsində yaşayan Ketlərin (Səlcuqlar/Selkuplar, Əvənglər/Evenklər...ilə birlikdə) əski protoTürk dillərinə mənsubluğu M.A.Kastren, N.M.Qrişina (1949), Y.Q.Kotorova (1954) ...tərəfindən ("Ket dilinin qramatikası", "Ket dilinin böyük lüğəti") qeyd edilmişdir...

(ardı gələn sayımızda)